

A portrait of a man with a large, curly wig, wearing a dark blue coat with a red sash and a white lace collar. The background is dark and textured.

Hoe in het jaar 1720 een Graafschap is verkocht

Culemborgse voetnoot 2013-48

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

COLOFON

Culemborgse Voetnoten,
nummer 48
ISSN: 0929-1334 mei 2013
Een uitgave van het
‘Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden’
Opgericht 14 oktober 1937

Redactie

J.G. Borggreve,
Y.E. Jakobs-Lommers

Redactieadres

Mw. Y.E. Jakobs-Lommers
Kattenstraat 10
4101 BM Culemborg
E-mail: voorzitter@voetvan-
oudheusden.nl

Bijdragen kunnen per e-mail
worden gezonden naar de
redactie. Auteurs wordt ver-
zocht zich te houden aan de
redactionele richtlijnen, welke
te lezen zijn op de website van
het Genootschap.

Vormgeving

Hans Bassa, Studio Bassa

Drukwerk

Drukkerij Verschoor,
Culemborg

Secretariaat Genootschap

Dhr. J.G. Borggreve
Vanghoutstraat 1
4105 HE Culemborg
E-mail: secretariaat@voetvan-
oudheusden.nl
Website: www.voetvanoud-
heusden.nl

Girorekening 50 23 582 t.n.v.

Het Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden
De contributie bedraagt €15,00
per jaar. Een (vrijwillige) extra
bijdrage stelt het bestuur
bijzonder op prijs.

FOTO OMSLAG

Ernst Frederik, hertog van
Saksen-Hildburghausen,
graaf van Culemborg 1714-1720.
Schilderij collectie MEW.

Redactioneel

MR. LEENDERT SILLEVIS (1889-1971) was één der oprichters van het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden en de eerste voorzitter van ons genootschap. Zijn interesse en kennis van de geschiedenis van Culemborg was buitengewoon groot. Hij heeft dan ook veel onderzoek in het oud archief van Culemborg gedaan. Hij heeft tijdens zijn voorzitterschap een vijftiental lezingen over uiteenlopende Culemborgse onderwerpen gehouden. Verschillende lezingen zijn op schrift gesteld en uitgegeven in de ‘Culemborgse Historiebladen’. Zo ook de lezing van 3 november 1938 die wij in deze Voetnoot hebben opgenomen, met als titel ‘*Hoe in den jare 1720 een Graafschap is verkocht*’. De inhoud van de lezing is gebaseerd op wat mr. Sillevius in het archief heeft gevonden. Wij hebben de tekst zo authentiek mogelijk overgenomen en u zult merken dat de taal wat plechtstatig overkomt. U heeft dan wel meteen de sfeer van de lezingen in 1938 te pakken. De inhoud is desalniettemin bijzonder interessant en u zult zich zeker verbazen.

Culemborgsche Historiebladen

Eerste serie, NO. II.

Hoe in het jaar 1720 een Graafschap is verkocht

Lezing

gehouden door MR. L. SILLEVIS

op 3 november 1938 te Culemborg

FLORIS I VAN PALLANDT,
GRAAF VAN CULEMBORG 1555-1598
Schilderij collectie MEW

DAMES EN HEREN,

Zoals de convocatie U berichtte, heb ik mijn keus laten vallen op de bespreking van een koopovereenkomst, daterend van 1720 en in zoverre van hoogst eigenaardige inhoud, dat zij in die oude tijd, een Graafschap in zijn geheel betrof: Het was het Graafschap Culemborg!

* * *

Uit hoofde van Uw uiteraard enigszins globale kennis van de wording van ons staatsbestel, zal U misschien al dadelijk de lust bekruipten tot een interruptie: Hoe kan het toch mogelijk zijn geweest, aangezien Karel v in 1543 immers het laatste der Nederlandse gewesten onder zijn heerschappij had gebracht, men nog in de 18de eeuw dermate vrijmachtig kon beschikken over een gebied, gelegen binnen de grenzen van de Republiek der Zeven Geünieerde Provinciën, die zich bij de Unie van Utrecht uit de „Bourgondische Kreits” hebben losgemaakt om een veelszins schitterende loopbaan als onafhankelijke statenbond tegemoet te gaan? En toch kon dat! Toch was hier in 1720 nog wel degelijk een zelfstandig, binnen het gebied der Unie besloten, maar niet tot haar toegetreden staatje voorhanden, waarvan de „soevereine vorst”, naar ik stellig geloof, ook volmaakt gerechtigd was te doen wat hij heeft gedaan!

Wat U belette voetstoots aan de mogelijkheid daarvan te geloven, is — laten we er maar geen doekjes omdraaien! — Uw te globale kennis van de Vaderlandse Geschiedenis. Die zullen we dus even moeten aanvullen, hoe gevaarlijk zulke uitweidingen ook zijn voor betogen als het mijne, die steeds aan het gevaar bloot staan dat een op zichzelf aardig gegeven bedolven raakt

onder een berg droge historische stof, overhoop gehaald om tot het eigenlijke onderwerp te kunnen doordringen.

Wij, die zijn opgevoed bij een kaart van Nederland waarvan de provinciën in elkaar sluiten als de stukjes van een legpuzzel, wij vergeten zo gemakkelijk dat deze nette toestand eerst na eeuwen van strubbelingen is verkregen. Wanneer de Frankische koningsmacht in deze streken in elkander is gezakt, vertoont de geschiedenis der vroege middeleeuwen een schemerig kenbaar pêle-mêle (ratjetoe – RED.) van uit de ambtenarenhiërarchie opgekomen families, bezitters van leengoederen voornamelijk, die zij, omdat het centrale gezag zo uitermate zwak is geworden, steeds hechter aan hun geslachten weten te binden om erop te steunen bij hun streven naar meer rijkdom en macht. Zo zien we dan, uit een strijd van iedereen tegen allemaal, heel langzaam en met vallen en opstaan, zich door vererving, huwelijken, verovering en nooit ingeloste in pand geven, grotere complexen vormen, zoals bij aanhoudende vorst, de ijsschollen in onze rivieren wel nu en dan elkaar verbrijzelen maar toch allengs toenemen in omvang. Dat is, wat we noemen de opkomst van het landsheerlijke gezag, de grondslag van onze huidige provinciale indeling. Wel trachtten de Duitse keizers, als leenheren, na de Noormanneninvaties, de bisschoppelijke stoel van Utrecht weer machtig te maken door landbezit en inkomsten uit regalia (voorrechten – RED.) en hem te bezetten met krachtige figuren, die als stedehouders van hun centraal gezag, de taak zouden hebben die opkomende „landsheren” in bedwang te houden, maar dit pogen mislukte, omdat de bisschoppelijke wereldlijke macht uiteraard nooit een dynastieke grondslag kon hebben. Elke nieuwe kerkvorst integendeel, placht een andere politiek mee te brengen, geïnspireerd door zijn speciale relaties en aspiraties, evenals doorgaans een bezwaarlijken schuldenlast, opgenomen om het tot de bisschoppelijke waardigheid te kunnen brengen! Bovendien ondermijnt sedert de 12de eeuw, de bekende investituurstrijd (strijd tussen het keizerlijk en het pauselijk gezag – RED.), de kracht van elke kerkelijk-keizerlijke combinatie en zo zien we, dat strijdig aan het gehoopte effect, het Sticht van lieverlede verwordt tot een kampplaats voor de onderlinge veten der landsheren en de bisschop tot een stuk van belang op hun schaakbord. Wie een jongeren zoon uit zijn geslacht, een bastaard desnoods, daar gezeteld weet te krijgen, ligt op zijn tegenstanders een eind voor! Evenwel, we moeten niet vergeten, dat de landsheerlijke agglomeraten, de hele Middeleeuwen door, in hun brokkelige, gaterige structuur hun oorsprong blijven demonstreren; binnen de grote schollen,

vooral ook in de kieren er tussen in, blijft menig los brokje schommelen, weliswaar met het vooruitzicht vroeg of laat ergens aan vast te vriezen, maar met Culemborg en Vianen bijvoorbeeld is het in landsheerlijken tijd, daartoe nooit gekomen.¹

Hoe speciaal is de gang van zaken dan wel geweest in dezen hoek van Nederland?

Eens moet de wereldlijke macht van Utrecht gereikt hebben tot bezuiden de Lek. Dat zal hebben geleid tot het zich hier nestelen van vele oorspronkelijk ministeriale (dienstwaardige – RED.) geslachten, die zich Van Buren, Van Bosinchem, Van Mauderick, Van Risewic, Van Vianen noemen. Als tegen het einde van de 13de eeuw, het Stichtse gezag gaat wankelen en zich binnenwaarts moet concentreren, dan emanciperen zich deze mensen van hun oorspronkelijke Heer en zoeken steun bij minder vermolmden, krachtig opdringende, jonge formaties, met name voorlopig bij Gelre. Maar vooral streven zij naar versterking van hun positie op de plek hunner vestiging. Zoo krijgt het Huis Bosinchem vasten voet in wat nu zoo ongeveer de gemeente Culemborg is. De familie gaat zich ook op den langen duur „Heeren van Culemborg” noemen. Isolement echter, belooft voor hen en hun gelijken, geen kracht en dus blijven ze de ganse Middeleeuwen door aangewezen op bondgenootschappen, al dienen ze daar uitermate goed bij uit hun ogen te zien, want het kan met de grote landsheren rondom, kwaad kersen eten zijn! Aldus zwalken ze, zelfs in hun kwaliteit van leenmannen, van Holland naar Gelre en vice versa, konkelen — sit venia! (met verlof – RED.) — ook nog ijverig mee in de Stichtse politiek. Maar toch, het annexatiespook kruipt immer nader: in de eerste helft van de 15de eeuw, wordt Arkel, dat is het gebied om Gorkum en Leerdam, definitief bij Holland ingelijfd. Slechts weinig later omknelt Gelre Buren, al krijgt dit enigermate zijn zelfstandigheid terug, doordat het tot een apanage (stuk land, toegewezen aan een niet regerend lid van een geslacht – RED.) wordt gemaakt van een jongere tak uit het hertogelijke Huis van Egmond. Wel doet Gerard van Culemborg dan een goede partij met Elisabeth van Buren, want zijn schoonmoeder, Eleonora van Borsele, brengt het echtpaar rijke goederen in Zeeland aan, maar hij moet zich toch erg bekneld hebben gevoeld en naar een tegenwicht hebben gezocht. Dat vond hij bij het Bourgondische huis, een nieuwe macht, die

1 Cf. Dr. J. H. Gosses (en Dr. N. Japikse) Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland, bladz. XLIII-CXLIII passim.

FLORIS II VAN PALLANDT,
GAAAF VAN CULEMBORG 1598-1639
Schilderij collectie MEW

zich na de rampspoedige tijd van Jacoba van Beieren in de grafelijkheid van Holland en Zeeland gedrongen had. Zijn enige zoon en opvolger, Jasper trouwt te Brussel (!) met Johanna van Bourgondië, een kleindochter van Filips de Goede, zij het er ook een uit een bastaardlijn. Hij is de eerste van zijn stam, die met bewonderenswaardig begrip voor de eisen van zijn tijd, het Heer van Culemborg zijn geheel anders gaat exploiteren. Hij speelt niet langer thuis de kleine vorst. Hij wijdt zich met de inzet van zijn hele persoon, als krijgsoverste aan de dienst van het Huis van Bourgondië. Zijn verwanten van Buren-Egmond doen trouwens desgelijks en zijn burenen te Vianen, de Brederodes, mutatis mutandis al evenzo. En wat verkrijgen ze door deze volledige persoonlijke overgave? Dat ze in hun erflandjes voor annexatie, confiscatie was nog beter term misschien, gevrijwaard blijven! Het geslacht, dat hard op weg was de landsheerlijkheid in alle Nederlandse gewesten te verwerven had er immers geen belang bij hun toewijding te verspelen voor het gewin „in eigen boezem” van een paar luttele brokjes grondgebied. Het had ook niet de minste aanleiding tot verovering nu zij als kleine potentaten toch reeds in allerlei leenverband min of meer verbonden, zich zo verknocht toonden aan de Bourgondisch-Oostenrijkse politiek, dat zij het bestuur van hun familiegoed schoeiden op de Bourgondische leest waarvan ze als stadhouders en raadsheren de voortreffelijkheid trouwens ruimschoots hadden leren waarderen!

Als Jasper van Culemborg in 1504, weer niet „thuis”, maar te Gent overlijdt, is hij vliesridder. Zijn dochters, zoons heeft hij helaas niet, zijn met Bourgondische groten getrouwd en met name Elisabeth, zijn opvolgster, staat als gewezen hofdame van Johanna van Arragon, echtgenote van Filips de Schone, bij Maximiliaan van Oostenrijk en Karel v in blakende gunst. Zij brengt het tot de grafelijke waardigheid, doordat haar tweede gemaal, Antonius van Lalaing, door Keizer Karel tot graaf wordt verheven in een van haar heerlijkheden, Hoogstraten. Maar haar opvolger te Culemborg, Floris Vrijheer van Pallant (een kleinzoon van haar zuster Anna), als jong edelman te Brussel verkerend, zal daar niet van profiteren, want Hoogstraten is bestemd te vererven op wijlen haar mans familie. En nu verheft de Keizer, vlak voor zijn abdicatie en haar dood, in 1555, ook Culemborg tot een Graafschap en zo zal het dan Graaf Floris zijn, die zich, een jaar of tien later, compromitteert tegenover de weldoeners van zijn Huis als gereformeerde, als deelgenoot in het Verbond der Edelen, beeldenstormer en partijganger van Oranje.

Maar genoeg; met het verhaalde is verklaard, hoe Culemborg de Nieuwe

Geschiedenis als een betrekkelijk onafhankelijk graafschapje kon binnengaan en de spreker voelt zich alleen nog verplicht U in 't kort rekenschap te geven van twee dingen: ten eerste dient globaal te worden verantwoord, hoe de bestuursinrichting van dit miniatuurstaatje in elkaar zat en in de tweede plaats moet toch de historische lijn nog even worden doorgetrokken, om het helemaal aannemelijk te maken, dat de „souverein” van 1720 tot zo radicale procedures als een verkoop met huid en haar heeft kunnen overgaan.

De staatsinrichting dus: Het graafschap uit de Nieuwe Geschiedenis is de voortzetting der middeleeuwse heerlijkheid. De Heer der Middeleeuwen is zich met nieuwere staatsrechts-theoretici „souverein” gaan noemen. Hoe de rechtsbetrekkingen tussen Heer en onderdanen oorspronkelijk zijn geweest is bij gebrek aan overgeleverde gegevens bezwaarlijk meer scherp te bepalen, maar wat zich in de bronnen het eerst duidelijk aftekent is het ontstaan van de stad als rechtsgemeenschap in 1318. Dan geeft „Jhan van Bosinchem, cnape,” „op Sente Nicolausdach”, ook toen reeds de ochtend der blijde verrassingen, „sinen porteren tot Culenborch” het stadrecht; er ontstaat een rechtspersoon die met een eigen bestuursorganisatie zich stelt onder haar Heer. Hij benoemt aan haar hoofd een Schout voor het leven. Naast dezen en uit de burgerij, een jaarlijks vernieuwd college van schepenen, waaraan rechtspraak, zowel als bestuur zijn toevertrouwd. En twee burgemeesters aan wie speciaal de stedelijke fiscus is aanbevolen. Hoe ver aanvankelijk de macht van dit bestuur territoriaal reikte is voor de allereerste tijd weer enigszins twijfelachtig, maar sedert 1416, geloof ik, viel hun rechtsgebied samen met dat der oorspronkelijke heerlijkheid minus de polder Goilberdingen; dat wil zeggen het was de huidige burgerlijke gemeente, uitgezonderd datzelfde polderblok. Want Goilberdingen, beneden de stad gelegen, tussen de Lekdijk en de binnenweg naar Vianen, treedt aan het licht als een Hollandse leen en het had in historische tijden één schepenbank met het eveneens Hollandse Everdingen. Tegenwoordig ligt Everdingen als aparte gemeente weer in Zuid-Holland (nu Utrecht – RED.) waar het als deel der Vijfheerenlanden waterstaatkundig dan ook onder thuishoort. Maar Goilberdingen, boven den Diefdijk gelegen is om dezelfde waterstaatkundige redenen Gelders gemaakt en in 1801 bij de gemeente Culemborg gebleven. De Heren hebben die Hollandse lenen, waarbij mettertijd ook Zijderveld werd gevoegd, door koop verworven en de hele Middeleeuwen door, weten vast te houden. Tot aan de Franse Tijd toe worden ze vervolgens als delen van het Graafschap beschouwd, doch aangeduid als „de Dorpen”, waarmee men te kennen wilde

geven dat ze niet tot de jurisdictie van het stadsbestuur behoorden. Ze hielden dan ook hun aparte Schout en hun afzonderlijke Schepenbank en sinds de Bourgondische tijd heeft de Heer dienovereenkomstig een ambtenaar, den Drost, die zowel boven de stedelijke als de dorpsschouten verheven, de hoogste macht vertegenwoordigt in het ganse graafschap en bij zijn afwezigheid des Heeren plaats bekleedt. Sedert diezelfde Bourgondische tijd zien we bovendien nog een zeer eigenaardig college fungeren; de grafelijke raadkamer, een kopie van die nieuwe landsheerlijke formaties, ons uit de Vaderlandse Geschiedenis zo wel bekend, als hoogste administratieve en rechtelijke organen, werkend in de onmiddellijke omgeving van den vorst. Noodzakelijk om een steeds omvangrijker gebied, bij aldoor dieper tastende regeringsbemoeizucht van het centrum uit, bevredigend te kunnen besturen, maar bij de onderdanen nooit ten volle vertrouwd omdat al dit geregeld van boven af hen beknotte in hun autonomie, hun rustig bestaan bij de aloude privilegiën en het gewoonterecht, steeds met afbreuk en ingrijpen bedreigde. De verleiding, nader te schilderen, hoe nuttig” niettemin deze nieuwe formaties hebben gewerkt bij ’t invoeren van door den tijd vereiste veranderingen en welk een krachtige hefbomen zij zijn geweest bij het vorstelijke streven naar een absolute macht, zullen wij hier moeten weerstaan. Wat men echter terdege in gedachten moet houden is dit: dat er dus te Culemborg in den tijd, die ons straks in het bijzonder zal bezighouden, twee machten werkten. Aan den ene kant gezeteld op het Kasteel de Graaf, als hij in ’t land was, met zijn permanent aanwezige Raadkamer, waarbij de Drossaard, als Eerste Raad, dan was ingelijfd; aan den anderen — met als plaats van werkzaamheid het Stadhuis — de stedelijke Magistraat, voorgezeten door den Schout of, als hij dit begeerde, den Drossaard. De een, kampioen van het naar absolutisme strevende soevereine gezag; de andere, zoo goed en zoo kwaad als het lukken wilde, bij den handicap van het ambtelijke voorzitterschap en de jaarlijksche aanstelling, wel uit de burgerij, maar door de tegenpartij en ook tegen den tijdstroom in, de verdedigster der oude vrijheden en van de beurs van de poorterij.

De Culemborgse Graven

Thans dan nog een enkel woord over lotgevallen en status der grafelijkheid, na het midden van de 16de eeuw: Graaf Floris I van Pallant moest in 1567 uitwijken voor Alva, kwam na de Pacificatie van Gent in 1576 weerom en

speelde toen nog wel een allens kleiner wordend rolletje in de grote politiek, maar niets lag hem toch zoo na aan het hart als het herstel van zijn ernstig geschokt fortuin en het heel houden, zoveel maar enigszins mogelijk zou zijn, van zijn positie als onafhankelijke grote Heer.

Omdat hij goederen bezat in de Neder-Betuwe, werd hij beschreven in de Ridderchap van het Nijmeegse Kwartier van Gelderland. Op den liefst vergeten band, in den aanvang der 14e eeuw, tussen Culemborg en Gelre gelegd, hoefde hij dus geen beroep te doen om in de vergadering der Staten te Nijmegen, zijn belangen te kunnen voorstaan. Zijn zoon werd later langs dezen weg zelfs afgevaardigd ter Staten Generaal, want als Gelderse Heeren van Lienden, Leede en Ouden Weerd hadden ze middellijk zeer zeker deel aan de Unie van Utrecht. Maar Culemborg hield men ijverig staande, hoewel 't erg twijfelachtig was, was een rijksonmiddellijk graafschap, wel kleiner, doch van dezelfde rang als de zeven nu geünieerde, eertijds landsheerlijke gewesten. Had de eerste Graaf van Culemborg tot de Unie willen behoren, hij zou als zodanig hebben moeten toetreden en meetekenen en dit nu had hij opzettelijk nagelaten; daarvoor was hem zijn vrijheid, die ons, zegt zijn lijfspreuk, dierbaarder dan het leven zelf, veel te lief geweest!

Wie wil, kan dezen heerserstrots ook, in een minder flatterend licht, interpreteren als de zuiverste klaploperij, want de Graaf was erdoor in staat voor zich en zijn onderdanen vrijwaring van gerechtelijk vorderen inzake het meebetalen in de generaliteitslasten, terwijl de ligging van zijn landje nu eenmaal onvermijdelijk maakte, dat men de stad, als 't er weer eens spande, toch voorzag van uit de generaliteitsmiddelen bezoldigd garnizoen². Want dat een vijand zich aan zulke spitsvondige juristerij niet stoorde, spreekt wel vanzelf! 't Is al wonderlijk genoeg, dat de heeren in Den Haag uit den weg zijn blijven gaan voor een redenering, die den 17den- en 18de-eeuwse Culemborger met dankbare trots bleef vervullen en waar de opvolgende graven onveranderlijk en met al hun persoonlijke connecties, voor pal bleven staan.²

Die opvolgers waren eerst een zoon, Floris II en na diens kinderloos over-

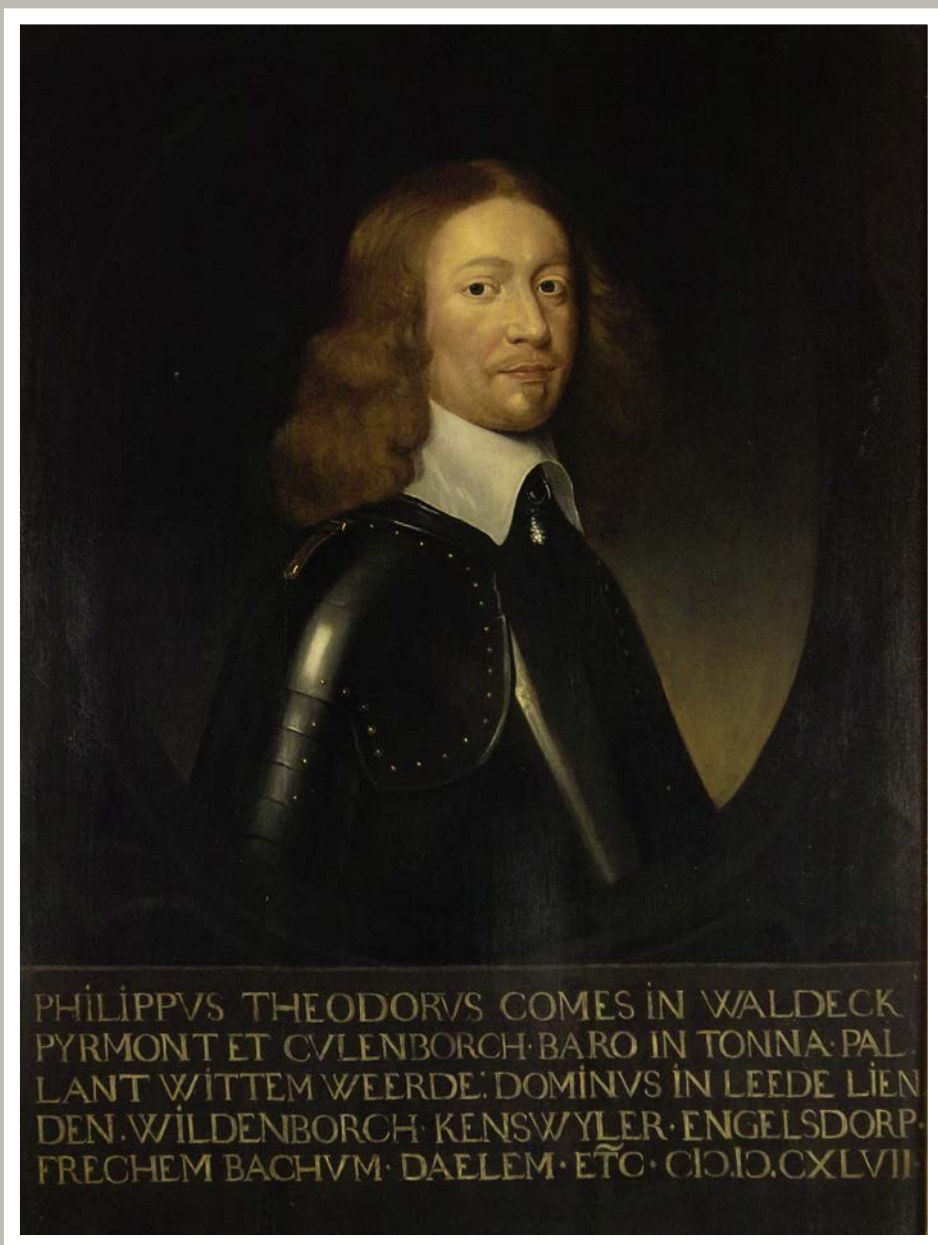
2 Als pikante bijzonderheid zij vermeld, dat dan de Graaf een tegemoetkoming in de kosten op zich nam, die hij omsloeg over zijn onderdanen. Was het gevaar geweken en het garnizoen weer opgeheven, dan hadden zulke „servitie-gelden” de wonderlijke neiging geheven te blijven worden en dan... natuurlijk in de grafelijke schatkist te vloeien in stede van er doorheen!

lijden in 1639, een reeks personen uit het Huis Waldeck, dat aan Floris I gelieerd was, door het huwelijk van zijn dochter Elisabeth met een Markgraaf van Baden-Hochberg.

De Waldeckse Graven

Die Waldeckse Graven, met hen zijn we eindelijk waar wij wilden uitkomen! Culemborg, het is spijtig het te moeten verzekeren, heeft weinig reden verrukt van hen te zijn. Zij waren, voor zover lichamelijk niet al te debiel, officieren in Staatse en Oostenrijkse dienst, grands seigneurs, die boven hun middelen leefden en behept met een Duitse officierenmentaliteit wat betreft hun opvattingen over de rechten en plichten van hun onderdanen. Hun leven op te grote voet leidde voor de stad tot buitengewoon bezwaarlijke situaties, want niet alleen, dat ze rechtstreeks geen geringe eisen stelden, het kwam al gauw zoo ver, dat zij op hun eigen naam geen gulden krediet meer konden vinden en wat wist men daarop te verzinnen? Den stedelijke magistraat werd eerst een ordentelijk kadavergehorsam bijgebracht, ook doordat de belangrijkste posten stelselmatig te beurt vielen aan den Graaf blindelings toegedane, door hem geïmporteerde creaturen van zijn Lutherse religie. En toen werd gevraagd, dat de stad, quasi voor haar eigen behoeften, geld op zou nemen, maar dit onverwijld doorgeven aan Zijne Genade, die er dan een „renversaal” voor uitleverde; dat was een zorgvuldig achterbaks gehouden, onderhands stukje, waarin hij zich garant verklaarde voor rente en aflossing. Hoe mis die praktijk was, wordt door niets duidelijker gedemonstreerd dan de eigen houding der heeren ten stadhuize: Nadat, bij overmaat van ramp, de papieren een tijd lang onder hunne berusting uit waren geweest, namelijk in handen van den grafelijken rentmeester Jodocus van Gaesbeeck, Heer van Tienhoven, bewaarden zij hun renversaaltjes, toen ze in 1708, door 's mans weduwe waren teruggegeven, in een driewerf verzegeld spanen doosje, nu nog ter Oudheidkamer aanwezig en stopten dit in een daartoe expresselijk „geappropriëerd” (behoorlijk ingericht – RED.), met drie differente sleutels te sluiten muurkluisje, thans ook nog in de huidige raadszaal ten Stadhuize te zien! (vermoedelijk verdwenen na de verbouwing in de jaren 1940 – RED.) Wat het gebaat heeft, valt licht te bevroeden, maar zal zoo straks omstandig worden verhaald.

Er gebeurde inmiddels nog vrij wat erger: Georg Friedrich van Waldeck,

PHILIPS THEODOOR VAN WALDECK,
GRAAF VAN CULEMBORG 1639-1645

Schilderij collectie MEW

als generaal-veldmaarschalk der Republiek en rechterhand van den Koning-Stadhouder Willem III stellig een man van onmiskenbare verdienste, leende „op zijn eerlijke gezicht”, waarmede wij ons alweer vertrouwd kunnen maken door een levensgroot kniestuk (portret tot aan de knie – RED.), mede ter Oudheidkamer hangende, grote sommen uit de fondsen van het Weeshuis, dat toch waarlijk persoonlijk solider debiteuren voor zijn beleggingen had kunnen vinden en dan bovendien onder hypothecair verband.

De welwillende veronderstelling, dat men dien veiligheidsmaatregel toch zonder erg kon hebben verzuimd, is helaas onhoudbaar: Georg Fritz raadslieden, wisten integendeel, het recht van onderzettinge (hypotheek – red.) wonderwel op zijn méritus te waarderen! Dat bleek in 1687, toen er, tot verbazing der beide andere protectoren van het gesticht — de Graaf was, nota bene krachtens de fundatiebrief „president protector” — reeds sedert acht jaar aan het Weeshuis hypotheek bleek te zijn verleend voor zijn volle vordering en op een mooi object, 's Graven Nobelweerd onder Maurik, aan de Stichtse zijde van de Lek gelegen.

Maar de inschrijving in de Gelderse leenregisters was nooit te hunner kennis gebracht en de acte was rustig ter grafelijke raadkamer blijven liggen, want... het verband was alleen maar ijlings gevestigd geworden, toen er voor het Hof te Utrecht tegen Zijne Genade werd geprocedeerd en een verleidelijk voorwerp van beslag, op deze even eenvoudige als afdoende manier, voor de tegenpartij onaantrekkelijk kon worden gemaakt. De andere protectoren hoorden er nu eerst van, omdat Zijne Genade hen nodig had om de inschrijving weer ongedaan te maken en... na de verzekering te hebben ontvangen, dat de schuld heuselijk erkend bleef, gaf men maar weer „alleronderdanigst” fiat!

Kras zal men menen, van een man, door de piëteit van een voorzaat, vóór elk ander plechtig geroepen om als beschermer van de belangen der arme wezen op te treden? Er is krasser: De Weeshuisrekeningen van die jaren, verantwoordend geregeld en op tijd rentestortingen van den hogen gebieder op de te verwachten plaats onder de ontvangsten, maar wie een beetje wantrouwig geworden, verder snuffelt, kan ze, ergens achterin de uitgaven kolommen, steevast weer teruggeboekt vinden!

Dat zoo bedenkelijke economie spaak moest lopen op den duur, hoeft geen betoog en 't liep er inderdaad verkeerd mee af. Alleen nog maar niet zo grif. Georg Friedrich overleed nog in ongekrukt hoog aanzien, nadat zowel hij in privé, als de stad in haar fiscus en dit keer geheel buiten schuld! gruwe-

lijk waren gehavend door de Franse bezetting van 1672 en '73. Zijn opvolgers, eerst zijn weduwe, daarna een dochter Louise Anna, konden zich zelfs nog veroorloven een voor Gemeneland en domein ruïneuze warwinkel te stichten op het gebied van de polderbemaling en niettemin bleef men drijven. Maar toen de laatste der beide dames in 1714, te Erbach was overleden aan „een Polypus of droevig Neusgezwel,” gelijk Voet van Oudheusden ons bericht, en een kleinzoon, Hertog Ernst Friedrich van Saksen-Hildburghausen, generaal-majoor en commandant van een regiment ruitery, in keizerlijke en staatse dienst, was opgevolgd krachtens grootvaderlijk fideicommiss (erfstelling), ging het heel bedenkelijk kraken en in 1720 barstte de bom!

Hoe vast men aan den grond zat, een tijdgenoot, bloedverwant van den ongelukkige graaf, die blijkbaar krachtens Hausgesetz, zijn goedkeuring aan het van de hand doen der Nederlandse bezittingen moest hechten, moge het ons zeggen: Hij schrijft, dat de huidige soeverein hem „te kennen gegeven heeft, hoe en in wat voor toestand het Graafschap Culemborg...

*door de schulden, bij deze voorvaderen daarop gemaakt zodanig is geobce-
deerd en bezwaart, dat daarvan geen revenuen bijna overschietende of te ont-
vangen waren, maar dezelve door Betalingen van de Jaarlijkse Renten en
Lasten alleen, geheelijck werden geabsorbeert en van de Crediteuren wegge-
nomen; dat hij oversulx sich genootsaackt vond de gemelte Graafschap te ver-
alieneren, temeer, omdat verscheijde Crediteuren op d' Aflossinge van hunne
seer zwaare Capitalen, daarop gevestigd, met onstuymigheyd aandrongen en
niet langer konden gedilayeert worden, dermaten dat desselfs vorstel. Reputa-
tie en Credit anders niet konde werden gesal-veert.”³*

Was daar dan nog wat aan te redden? Men ziet het toch, we staan hier voor een dier nog „vrijwillig” gehete verkopeningen, waarmee men een eleganter oplossing hoopt te bereiken dan langs den weg van executie faillissement, maar eronder ligt een volledige deconfiture!

3 Dit en andere geciteerde stukken, trof de auteur aan in het Stedelijk Archief, dat sedert dien door Dr. A. J. van de Ven is geïnventariseerd (Utrecht, Kemink en Zn. En te vinden op de website van Voet). Mogelijk zijn zij bij die gelegenheid naar 's Rijks Archief te Arnhem overgebracht.

In de stad Culemborg is men er geweldig van ontdaan geweest toen het zoo ver bleek te zijn; zelfs in kringen waar men het had kunnen zien aankomen, met name ten stadhuize. Maar wij moeten vooral dan ook niet vergeten, we hebben hier niet te maken met een vastgelopen stedelijke fiscus; de stad had, in haar eigen zaken, geen onoverkomelijke zwarigheden, maar wel zat zij er nu tot over de oren in met haar renversaaltjes en de ongedekte leningen uit de liefdadigheidfondsen en daarvan had het grote publiek hoegenaamd geen weet. Het moet den Heeren van den Magistraat wel afschuwelijk hebben benauwd, dat men er thans mee voor den draad zou moeten komen! Toch, als men den 18de-eeuwse geschiedschrijver er op naslaat, gaat men betwijfelen, of de burgerij wel ooit helemaal begrepen heeft, hoe rondweg misdadig men haar erin had laten lopen:

„Hij was een Edelmoedig Vorst” heet het bij Voet van Ernst Friedrich, „dit vertoonde hij in alle zijne daden, zoo dat de Stad en Graeffschap zig zyner regeeringe niet heeft te wandanken, als alleen dat Hij zijn en zijner Voorouderen Erfdeel, vervreemt, verkoft en zijne Kinderen en Nazaeten daer van berooft heeft.”

Alsof hij anders gekund had! Ook voor de voorgangers, in hun tamelijk holle grootheid en hun milddadigheid vooral tegenover de Lutherse gezindte die men later toch ruimschoots te betalen heeft gehad, heeft Voet slechts lof.

Maar de ingewijden, de door zwakheid schuldigen, ten Stadhuize...! Laat ons daarvoor het archief eens raadplegen: Den 11de april 1720 blijkt men er, met des onsterflijke Schoolmeesters schelen stuurman „door het gemeene gerugt” vernomen te hebben, had! Over de financiële schandalen rept hij met geen enkel woord.

„dat dese stad en graafschappe stond verkocht te worden.” Aan wien?... „aan HaarEd. Mog. de Heeren Staten des quartiers van Nijmegen; immers, dat men dienaangaande besigh was te tracteeren” en men besluit onverwijld de Heeren Philip Jacob Tepell en Christiaan Kloekhoff, burgemeesters, benevens de stad secretaris Pieter Walbeeck en den advocaat-fiscaal Mr. Abraham Wagardus, af te zenden naar den Landdag te Zutphen, om zich nader op de hoogte te stellen en uitsluitel te geven over „de vrijheijden en herkomsten van dese Stad en van de Borgeren en ingesetenen,” ten einde „praejuditie (schade – RED.)” voor te komen. Den 15en waren deze deputaten alweer terug en brachten een rapport uit, dat hoogelijk curieus is: Men was den 12den te

Zutphen aangekomen en had zijn opwachting gemaakt bij den kwartierssecretaris Anthony Vos. Deze invloedrijke ambtenaar had bij den Voorzitter der hooge vergadering, den Graaf van Randwijck, een audiëntie voor hen verkregen tegen den volgenden morgen om half twaalf, waartoe ook de „heeren gecommiteerdens tot den koop” zouden worden uitgenoodigd. Het waren uit de ridderschap, de Heeren van Wadenoyen en van Lynden, verder de Tielenaar Van der Steen van Ommeren, de Nijmeegsche burgemeester Singen-donck en de Bommelsche regent De Rook. Men nam plaats in een kring en Wagardus deed het woord. Hij toonde vooral gegriefdheid, dat alles zoo volmaakt buiten den Magistraat om bedisseld was en vroeg „off van de zijde van Onsen Genadigden Heer als Verkooper, wel behoorlijk in acht genoomen ende in den Contracte mede geinsereert ende bedongen zijn dese navolgende hoofdpoincten:

„1 De independente Souverainiteit en aloude Vrijheijd der Stad en Graafschappe Cuijlenborgh.” Hier spreekt dus de angst voor volledige annexatie bij Gelderland.

„2 De conservatie van de Borgers en ingesetenen bij haare oude herkomens, wetten, privilegiën en vrijheden van tollens”... die Ernst Friedrich, evenals al zijn voorgangers bij hun huldiging, nog in 1714 had gezworen te zullen helpen handhaven!

„3 De vrije oeffeningh en Excercitie vande respectieve Religiën en 't behoud der kerken, zoo als de selve zijn ende getolereert worden.” In dit deside-ratumi uit zich voornamelijk de angst der talrijke Luthersche kolonie, door de Waldecksche graven meegebracht en gefavoriseerd en nu bang, dat de gereformeerden hen zouden gaan verdrukken en verstooten uit de hun afgestane St. Pieters Kapel of Gasthuiskerk!

„4 De overneming van verscheijden Capitalen, dewelke bij de voorige Heeren en Vrouwen, Graaven en Gravinnen, genegocieert zijn op het Credijt van de Stad” — daar hebben we de renversaaltes! — waarvan „de renten gerepartieerd staan op het Comptoir van den Heer en des selfs aandeel in de gemeene middelen, bedragende de voorsz. capitalen Circum Circa ter somma van Eenhonderd en veertigh duisent gulden.” Geen peulschilletje op een budget, dat zelf in 1720 in totaal 12.253 gulden ontving en er slechts 10.292 uitgaf!

„5 Gelijk mede het Capitaal van omtrent de twee en dertigh duisent gulden met alle achterstallige ende onbetaalde renten vandien, hetwelk de Heer ver-

schuldigt is aan ende ten behoeve van het Weeshuis tot Cuijlenborgh, item eenige Capitalen en Renten aan de Kerken, 't Gasthuijs ende armen aldaar."⁴

Voorts bevalen zij stad en graafschap aan in de gunst der nieuwe Heeren en zichzelf in 't bijzonder, „UEd: Mog: daarmede bij provisie feliciterende en alle bedenckelijke heijl en voorspoed over UEd: Mog: personen en regeringe van herten toewenschende.”

Randwijcks antwoord is ook merkwaardig: Hij gaf toe, dat de kogel al door de kerk was. Het transport stond zeer spoedig te geschieden, maar hij vroeg een schriftelijke memorie, behelzende het te berde gebrachte, waaraan men onmiddellijk kon voldoen, want men had haar bij zich, beloofde dat daar goede nota van zou worden genomen en men er eerstdaags te Culemborg wel nader over besoieneren (mee bemoeien – RED.) zou!

Curieus echter is, wat hij vermeldde als de beweegreden tot dezen aankoop: Men had willen voorkomen, dat het graafschap in handen viel „van eenen anderen prince ende Nabuur, dewelke Haar Ed: Mog: niet aangenaam, noch die van Cuijlenborgh dienstig soude zijn"! Als men bedenkt, dat er maar één „prinselijke” nabuur bestond, Oranje, de Graaf van Buren en Leerdam en dat we midden in het Tweede Stadhoudersloze Tijdperk zitten, dan kan dit gezegde bezwaarlijk op anderen dan de stadhouderlijke familie hebben geslagen!

Er werden nogmaals complimenten en handdrukken gewisseld en gelijk gezegd, 's Zondagsavonds, den 15den, blijken de deputaten al weer tot hunne penaten (eigen haard – RED.) wedergekeerd. Waren ze al niet zoo heel veel wijzer geworden, het was toch wel goed geweest, dat zij de aandacht op hun belangen hadden gevestigd, want blijkens de acte van volmacht, door den hogen verkoper afgegeven op zijn „geheimen raad en opper-ambtman” Johann Heinrich Röhn, waarvan zij later het translaat onder ogen kregen en zuinig voor ons bewaarden, had die alleen aan zijn eigen zaken gedacht! Ik zie er graag van af dit wijdlopige, droge stuk in extenso voor te lezen, maar

4 Ziehier een kladstaatje, dat de auteur in de stukken heeft aangetroffen:

De stedelijke kas, voorgeschoten renversalen, enz	f 130.051
Het Weeshuis in hoofdsom	32.306
Idem aan achterstallige renten (zonder samengestelde interest)	35.888
Pot en Gasthuis (= Maatsch. Hulpbetoon)	8.015
Elisabeth Gasthuis (= „het Manhuis”)	8.747
De Kerken	2.418
Totaal	f 217.425

ELISABETH WEESHUIS, MEISJESVLEUGEL TUINZIJDE

Foto Huub van Beurden

een klein citaatje eruit, mag toch niet achterwege blijven, omdat het ons – wat wel een zeldzaam voorrecht is bij een archief vondst! – althans iets onthult van de niet smakelijke dessous der inleidende onderhandelingen: Zijne Doorluchtigheid verklapt in den considerans, dat de Heeren Isaac van der Zee en Levi Gumperts voor hem bij de Staten de aanbieding hebben gedaan!

Mij dunkt, men hoeft geen hitsig snuffelaar naar chronique scandaleuse te zijn, om hier de deplorabele figuur voor zich te zien oprijzen van den berooiden grote heer, reddeloos overgeleverd aan een paar geldschietters van professie, die met zijn hebben en houden rondleuren, gemachtigd het af te staan „voor een somme als wij met bovengenoemde Isaac van der Zee et cons: overeengekomen zijn.” Toen zijn handtekening en „vorstelijk Signet,” onder op dit stuk gedrukt, hem aldus uitleverden, zat hij te Hildburghausen. Misschien om aldus de gijzeling te ontgaan. De decoratieve Röhn, liever de Culemborgse „hofraad” Bartram Hisfelt, aan wie hij, het Nederlands niet machtig, de taak overdroeg, had eenvoudig te honoreren, wat het dit span, deze toch zoo diep geminachte Joden, geliefd had zijn hogen principaal voor te schrijven!

Laat ons echter niet te lang meewarig bij deze particuliere misères blijven treuren; ’s levens harde praktijk der eigen laatste jaren, moet er ons tegen hebben verhard. En dan heeft U misschien al zitten popelen met twee vragen, waarop U zoo graag nader had ingegaan: Ten eerste, wat viel er hier nu toch precies te gelde te maken en ten tweede, waar waren die Culemborgse onderdanen zoo benauwd voor? Mogelijk heeft U zelfs, pogend uit eigen kracht daar een antwoord op te vinden en dan — wat we altijd doen — redenerend van het U bekende uit, al wel in stilte plaats gegeven aan een op zich zelf absurde gedachte: „Als nu een ons bekende Soevereine, H.M. de Koningin, eens...!”

Inderdaad, dames en heren, de veronderstelling is absurd, ja oneerbiedig, maar in zoo hoge mate instructief, dat ik, zuiver om de lering, die erin steekt en met alle respect, in dit welbesloten gezelschap, waag haar van U over te nemen: Als we ons dan een ogenblik losmaken van het grondwettelijk voorschrift, dat de Kroon der Nederlanden opdraagt en blijft opdragen aan Z.M. Willem Frederik, onze eersten Koning van 1815 en Zijne afstammelingen in mannelijke en vrouwelijke lijn, en ook van Oppenheims opvatting, dat het publieke recht op de Kroon, toekomstige aan de Koningin en aan Haar alleen, voor Haar meteen den publieke plicht impliceert die kroon te torsen, en we vragen ons af: Wat zou daar nu het gevolg van zijn, wanneer H.M.

Haar hoge positie eens te gelde wilde maken en kon? dan moeten we antwoorden: Dat zou natuurlijk voor de private rechtspositie van ons, staatsburgers, van niet den minsten rechtstreekse invloed zijn. Maar toch, wat een schok van de diepste deceptie zou er worden toegebracht aan het gemoedsleven van het overgrote merendeel van het Nederlandse Volk! Zou zo'n nieuwe soeverein niet onder een wel heel bezwarende titel, zijn taak aanvangen? Geloof U niet, dat wij, die nu de verheven positie van het staatshoofd met iets als wijding aanvaardden, tegenover de praal van zo'n nieuwkomeling, evenals trouwens Rutger Jan Schimmelpennincks tijdgenoten het hebben gedaan, geërgerd zouden vragen: „Wat verbeeldt hij zich wel?” En zou, zelfs in deze constitutioneel en parlementair geregeerde monarchie, A. F. de Savornin Lohman niet dubbel en dwars gelijk krijgen: dat het toch waarachtig geen onverschillige zaak is, wie de kroon op een gegeven ogenblik draagt? Welnu, dan moet er in het 18de-eeuwsche Culemborg toch heel wat in de gemoederen zijn omgegaan, toen men hoorde, dat de Graaf, een persoon dien iedereen kende en om wien toch ook de nimbus (aureool – RED.) van een traditie straalde; wiens positie als soeverein men als zijn wettig en onvervreemdbaar erfdeel had leeren beschouwen, stond vervangen te worden door een abstractie, den soeverein van Gelderland, belichaamd in een regentencollege, waarvan men, op zijn naburen ziende, had leren denken: „Goddank, dat we daar niet onder zitten!” Want daar dankte men inderdaad God voor, te recht of ten onrechte, dat willen we daar laten, tegenover de imponderabele gevoelencplexen van een groep, die zich nu eenmaal met elkander een vorst en een volk apart voelde; wat niet weg neemt, dat er ook wel degelijk ponderabele gronden voor die overtuiging pleitten!

De lasten in Gelderland waren hoger, het asiel, dat te Culemborg aan elders justitueel vervolgd werd verleend, maakte het voor deze uitgewekenen tot een levensbelang, voor den middenstand in het graafschap financieel voordelig, dat het zijn zelfstandigheid behield en de zeer velen die een baantje bekleedden, moesten nog maar afwachten of het nieuwe gezag hen niet zou willen lozen! Vandaar dan ook, dat men ten Stadhuize eerst enigermate tot rust kwam, toen men uit de koopakte gelezen en zorgvuldig gekopieërd had *„Eindelijk beloven Hoog gem. Heeren Staaten, in die Graafschap, Stad en Lande van Cuijlenborgh te sullen continueren alle officianten en bedienden, Welcke hunne Charges volgens eene overgegevene ende geapprobeerde Lijste, hebben gekoght of bij ontstentnisse van dien, deselve deswegen te sullen indemniseren en schadeloos houden en voorts binnen deselve Graafschap, Stad en Landen van Cuijlenburgh te sullen conserveren en handha-*

ven het vrij gebruik en exercitie van de Gereformeerde” — dat sprak vanzelf, maar ook en daar was ’t om te doen: — „en Luthersche Religie, soo en in dier voegen, als deselve religiën binnen voorsz. Graafschap, Stadt en Landen van Cuijlenburgh tot dato deses aldaar door den Heere Grave van Cuijlenburgh sijn gemaintineerd etc.”

Men hoort den weerklink op de remonstrantiën der Zutphensche bezending en het zij tot ere der Heeren Staten gezegd, zij hebben hun belofte gehouden! Ja, meer dan dat; de ons reeds bekende Raad Hisfelt, kreeg, boven de charge, die hij behield, als Hofraad voor speciale diensten, het voor dien tijd exorbitante salaris — waarmee hij ver boven alle andere hoogst begunstigden uitsteekt! — van duizend gulden, maar dit strekt noch hem, noch den gullen gevers tot eer, want het was, gelijk nader zal worden aangetoond, een Judasloon!

Het citaat zweeg van twee andere wensen: geen algehele annexatie bij Gelderland en voorziening in de ellende der renversalen; zoo straks zullen wij zien, dat het eerste niet gebeurd is, zonder dat het weliswaar ten volle het gehoopte effect had en welk expediënt (uitweg – RED.) in die financiële warwinkel is beproefd. Wij willen, nu is opgehelderd, wat men hier vreesde, eerst een antwoord op de tweede vraag van zoëven zoeken: Wat er nu eigenlijk te verkopen viel? Want ik wed dat U, weer die vruchtbare parallel trekken met tegenwoordig, al op Uw vingers hebt zitten afnummeren en het is zoo, de gelegenheid, om maar met het actueelste te beginnen, van meest nabij Dr. Colijn spijkers met koppen te zien slaan bij zijn pogen om het knoestig wagenschot der partijschappen tot een parlementair kabinet saam te timmeren, lijkt eerder een harde plicht, waar men vergoeding voor verdient, dan een genoegen, dat men bereid zal zijn duur te betalen. De eer van plechtig te worden ingehuldigd in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, is waarlijk niet iets, wat iemand van gezond gevoelsleven, voor geld zal willen kopen. Het bewonen van paleizen moet, uit het nuchter oogpunt van huiselijk gemak bekeken, niet hoog zijn aan te slaan. Landgoederen, die ons mischien nog wel zouden kunnen verlokken, behoren merendeels tot het particuliere vermogen der Kroon en dat particuliere vermogen was hier te Culemborg tot onteigenen toe, met schulden bezwaard. De bomen langs den Rijksstraatweg, het vredig wuivend grasgewas op ’s lands werken van defensie et talia qualia (en dergelijke – RED.), is staatsdomein, zodat er voor modern besef bij mogelijkheid niets begerenswaardigs overschiet dan het zeker niet te verwaarlozen, grondwettig gewaarborgde inkomen der Kroon uit ’s Rijks Kas, doch dat is voor ons gevoel eer een salaris en een vergoeding

van representatiekosten, het netto provenu (opbrengst – RED.) van het Kroondomein, maar de meesten Uwer zullen wel weten, dat dit oorspronkelijk eigen goed der Oranjes is, wederrechtelijk afgenomen, waarvan dus terecht de opbrengst wordt teruggegeven en dan de waarlijk benijdenswaardige vrijdom van alle directe belastingen. Kan men zich dan soms het recht op een salaris kopen en directe belasting was een uitheemse soeverein toch te Culemborg niet verschuldigd, nog daargelaten, dat ze er in de 18e eeuw van niemand werd geheven?

Dames en Heren, wij hebben lang genoeg opzettelijk in het duister getast: wie zoo rekt, vergist zich! Ons koningschap en de strenge scheiding tussen „de civiele lijst” en de overige posten van de staatsbegroting, dateren van na 1813. Het financiële huishouden van ons aloude graafschap, zat heel anders in elkaar: De stad en ook de dorpen, hadden hun eigen fiscus, rekenplichtig aan den Heer, met een aan hen weer verantwoording verschuldigde, min of meer apart gehouden polderadministratie, maar de inkomsten van den soeverein, zoowel die van laat ons zeggen publiekrechtelijke, als die van private herkomst, werden in het geheel niet uit elkaar gehouden. Wat men nu staatsdomein zou noemen, wat nu de civiele lijst zou heten, werd lustig door en met elkaar gehutseld onder wat wij moeilijk anders kunnen beschouwen dan als een privaat vermogen, gelijk elk ander. Mag ik U uit de Röhn-Hisfeltsche volmacht even voorlezen, wat er te transportereren viel, dan weet U meteen, wat eertijds een „heerlijk recht” zoal inhield: Men vervreemde het graafschap *„met de daartoe gehorende independente soevereinitijd, voorts alle Reghten, vrijheden, praeëminentien, en andere Hoogheeden ende Regaliën, gelijk meede met alle de daar onder gehorende dorpen, Bouwhoven, Landen, Imposten, accijnzen, Houtgewas, Pachten, Tienden, Tijnsen, renten en andere goederen en inkomsten, wat naame deselve ook souden mogen hebben of waar deselve ook souden mogen gelegen zijn.”* U hoort het, een bont allerlei van, voor ons besef, publieke en private rechten, waarvan U meereendeels de geldswaarde wel duidelijk zal zijn. Toch vereischen er eenige zeker mijn toelichting: Het houtgewas groeide, als lommerrijke lanen, langs de openbare wegen en bracht van tijd tot tijd, menigen lieven duit in ’t laadje, de tijnsen, oorspronkelijk in nature gepraesteerd, twee vette kapoenen meestal waren verschuldigd uit de huiserven, die de Heer eertijds ter bebouwing had uitgegeven. Regalia waren ook overoude, aan de soevereiniteit verknochte rechten, sommige van weinig geldswaarde, zooals de bevoegdheid, met uitsluiting van anderen, er duiven op na te houden en zwanen in de kasteelgracht, maar de meeste nog van groot belang: Naast de jacht, die tot

zekere hoogte een luxe was, twee veren over de Lek, het recht van den wind, dat wil zeggen het monopolie der wind- en roskorenmolens, waar elk in- en opgezetene verplicht was zijn graan te laten malen; niet gratis natuurlijk! Voorts de opbrengsten van tollén, het naastingsrecht van zanden, die in de rivier waren opgekomen en de visserij daar. Geen regaal, maar wel een stuk inkomen van belang, was het boven reeds in een citaat genoemde, aandeel van den Heer in boeten en opbrengst der „*gemene middelen*.”

Wat er verder nog voor slaatjes in die soevereiniteit schuilden, die haar een op geld waardeerbaar recht maakten, zou U misschien zoo licht niet raden. Daarom zal ik het U zeggen: Aan een nieuwen Heer werd, bij zijn plechtige hulding, steeds een niet onaanzienlijk cadeau aangeboden in geld of in natura; een span koetspaarden bijvoorbeeld of een sommetje van enige duizenden guldens. Bij zijn huwelijk of het trouwen van zijn kinderen, deed men het nog eens dunnetjes over. Voorts stelde de graaf alle voorname ambtenaren aan en had hij de collatie der predikanten. Wel beloofde dit laatste niets dan elken Zondag stichting en voldoening over een gelukkige keus, maar een schout, die ook zijn derde van de door zijn toedoen opgelegde boeten toucheerde en menig emolumentje meer, een ontvanger, die een percentage af mocht houden van zijn netto ontvangst, al of niet nog verhoogd met salaris; mensen dus, die door ijver en plichtsbetrachting en als men de kwaadsprekers geloven mocht, desnoods een tikje knevelarij, het in eigen hand hadden zich levenslang een inkomen te verwerven krachtens ambtelijke positie, hadden voor zo'n betrekking, die in zekeren zin een lijfrente was, een inkoop-som over. En de bankroetier of jonge duellant, dames en heren, die er in dronkenschap of liefdesroes, wat al te fel op had in gehakt, betaalde al weer wat graag voor de permissie vredig de rest zijner dagen te slijten in dit stukje buitenland, dat in 't hartje van de Unie lag en zoo Nederlandsch aandeel als Holland zelf. De graaf incasseerde zonder scrupules zulk loon voor „vrijgeleide”; de Magistraat, wetend dat dergelijke lieden van harde ervaring doorgaans veel hadden geleerd, beval ze, wanneer ze voor de nering een aanwinst beloofden, gaarne in zijn hoge clementie aan! Eindelijk mogen we niet vergeten dat het leenrecht nog bestond, zodat er een grafelijke leenkamer fungeerde, die bij elke rechtshandeling, leengoed betreffende, haar leges en „heergewaden” trok en dat onbeheerde nalatenschappen en dergelijke, die nu aan den staat vervallen, toen rechtens aan den Heer toekwamen.

Maar veel, wat ik daar opsomde, waren onregelmatige of toevallige baten, waarop men geen rendementsberekening kan baseren en dan zeggen wij,

GEORGE FREDERIK VAN WALDECK,
GRAAF VAN CULEMBORG 1664-1692
Schilderij collectie MEW

koele beleggers toch, ons te binnen brengende, dat de geregelde inkomsten ongeveer door de crediteuren heetten te worden verslonden, en wanneer ik U meedeel, dat onze vrienden Gompertz en Van der Zee niettemin de autoriteiten te Nijmegen hebben weten te bepraten om ongeveer een half miljoen gulden schuld ter aflossing over te nemen en nog een ander half miljoen in contanten daar bovenop te leggen: Wat ter wereld mogen ze daar toch in hebben gezien?

Dames en Heren, ik heb me te Uwen overstaan gedragen of ik heel wat wist, maar hier blijf ook ik nederig het antwoord schuldig! Ik snap het evenmin. Er zijn aanwijzingen, dat menig hypothecair crediteur zichzelf heeft geholpen; zoo onder anderen de Amsterdamse advocaat Occo, die den Lazaruswaard, vlak boven de stad, uitwon. Ik kan U bovendien de meest stellige verzekering geven, dat wij althans daarin niet mis hebben gezien; de Heeren „hebben zich een strop gehaald”, maar dat is dan ook alle licht, wat ik er dit ogenblik in vermag te bekijken!

En dit verlies, zult U nu verder vragen, hebben ze het ruiterslijk en mannelijk „genomen”? Neen, moet ik helaas antwoorden! De weg, om eraan te ontkomen, ten koste van de arme burgerij, lag al te verleidelijk wijd voor hen open. Zij regeerden zelf over een aanmerkelijk hoger dan de Culemborgse belaste bevolking, die dientengevolge blijkbaar toch nog niet uitstierf; wat was dus gemakkelijker dan de heffingen ten bate van de grafelijke kas te verzwaren tot de vereiste procentjes eruit beloofden te zullen komen? Maar het odium van die drukkende belasting werd handig den beklagenswaardige Magistraat op den rug geschoven! Er werd, preluderend, zeer zwaar en vierkant contrarie den inhuldigingseed, bedreigd met toch maar invoeren van de Gelderse lasten en dit maakte het plaatselijk bestuur zo murw, dat het zich heeft laten vinden voor een pachtovereenkomst een „contract van admodiatie (heffing van een gebruiksbelasting – RED.)” heet het plechtstating waarbij de magistraat het beheer kreeg van het grafelijk patrimonium, minus enige der beste revenuen, maar niettemin met den plicht tot het doen van rechtaf onmogelijk hoge uitkeringen. Auctor intellectualis van dit onereus (ingewikkelde – RED.) project, is niet onmogelijk, de reeds genoemde hofraad Hisfelt geweest. Uit ’t vruchtbaar brein van dit factotum voor speciale diensten ontsprong althans stellig en in verband met deze admodiatie, een fraai amortisatieplan tot het geleidelijk inlopen van al die, stad en liefdadige instellingen zoo misdadig in de schoenen geschoven leningen. Het komt mij voor, een alleszins waardig prototype te zijn van de plannen Dawes

en –Young (plannen om de Duitse schulden te verminderen na de Eerste Wereldoorlog – RED.) en hoe zulke Amerikaanse vernuften meer mogen heten, waar onze tijd aan laboreert (mee sukkelt – RED.), en evenzeer als deze, alleen bedoeld als doekje voor ’t bloeden. Maar houdt mij ten goede, ik praatte al zoo lang; over dit admodiatiewee, tot in de 19de eeuw toe en over de eerste 27 allerzwartste jaren na 1720 in ’t bijzonder, ware alleen een dik boek te vullen door iemand, die er eerst heel wat dieper studie van had gemaakt dan ik; ik bepaalde mij, veel te lang geleden reeds weer, tot het optassen van de stapels dossiers voor hem!

* * *

Zou dan nu mijn symfonie, onvoltooid blijvende, moeten uitsterven in mineur? Dat mag immers niet, zolang de componist niet dood is! En ’t hoeft gelukkig ook niet; de tijdgenoot zelf zorgde voor de luide koperfanfares der finale, als U nog even geduld wilt hebben voor een beknopt verslag van de inhuldiging der nieuwe heersers!

Een deputatie van precies dezelfde Heeren, die men reeds te Zutphen had leren kennen, werd zaterdag, den 15den juni, plechtig te Culemborg ingehaald onder klokgelui en kanongebulder; de hele schutterij, met vaandels en met pluimen en haye geschaard in de Zandstraat. Dinsdags daarop, nadat ’s Maandags de ambtenaren in den eed waren genomen, weer klokgelui, weer „op het heerlijkst uitgedoste schutters” en gerij van veel karossen met zes paarden stadhuiswaarts en daar verscheen op de pui, overhuifd met een rood baldakijn en „de Stellagie beleit met Tapijten”, terwijl de mannelijke bevolking dicht opeengedrongen stond op het halfronde mozaiekje van veldkeitjes, dat nog voor het gebouw het plaveisel verlevendigt en zelfs tot ver daarover, het hoge gezelschap. De Drost Mr. Pieter Bout was er niet bij. Hij heeft onder het nieuwe bewind niet willen dienen en er 10.000 gulden — strijkt op dit handgeld Edelmogenden! — voor over gehad om zich vrij te kopen, maar Bertram Hisfelt fungeerde, met blijkbaren wellust, als vicedrossaard en sprak:

*Mannen! Borgers en Ingesetenen deser Stad en Graefschap.*⁵

Alhoewel ’t U Luiden genoegsaem voorheen bewust is wat er in deze dagen is gebeurt, en hoe groote veranderinge de Goddelyke Voorzieninge over deze Stad

5 Voor alle navolgende citaten cf. A. W. K. Voet van. Oudheusden, Historische Beschrijvinge van Culemborg, bladzijde 346 en verder. Te downloaden van de website van Voet.

en Graefschappe heeft gehengt: Zoo ben ik nogtans gecommiteert en aengesteld om U Luiden op een plegtige wyse te verklaeren en bekend te maken, dat den Doorlugtigen Vorst en Heer Ernst Frederick, Hertog van Saxen, Gulick, Cleve en Berg, ook Engeren en Westphalen, &c. &c. &c. heeft konnen goedvinden deze zyne Stad en Graefschap, door een formeel Contract van Koop, af te staen en over te geven aen de Edele Mogende Heeren Staten des Quartiers van Nymegen, en dienvolgens op den 29. May laetstleden, niet alleen daer van aen dezelve Haer Edele Mogende Heeren, voor de respective Geregten dezer Stad en Graefschappe heeft gepasseert, en laten doen behoorlyk Transport en Opdragt; maer daer by ook U Luiden gezamentlyk ontslagen uit den Eed en Pligt; waer mede Gy Uw op den 31. October 's Jaers 1714. aen Hem Heere Hertog zoo plegtig en zoo solemneelyk (statig – RED.) haddet verbonden, gelyk Gy in 't brede zult hooren uit d'Acte van Transport en Ontslaginge daer van zynde.

Waer op — zoo vervolgt Voet — den Heere Drossard, zig keerende tot den Schepen Borgermeester Christiaen Augustus Kloekhoff, en hem den Transport overhandigende, zeide: Heer Borgermeester, gelieft deze Acte de goede Borgery eens voor te leezen;...

Mijn hoorders zullen willen aannemen, dat de waardige magistraat, na bekomen toestemming der deputatie van den nieuwen soeverein, zich consciëntieus van deze taak zal hebben gekweten en niet verlangen onthaald te worden op een lang relaas, waarvan zij de hoofdzaak reeds kennen, maar wat ik hun niet mag besparen, het is de moeite zich den geboren acteur Hisfelt voor te stellen, als ik hun thans uit onzen ouden geschiedschrijver ga voorlezen, wat er vervolgens geschiedde:

Den Heere Drossaard, zyne Aenspraek hervattende, (heeft) tegens de Omstanders gezegt:

Mannen, Borgers! Uyt de verleesen Acte van Transport en Ontslaginge heb je nu niet alleen te verstaen, dat, gelyk ik hier vooren hebbe geallegeert, deese Stadt en Graefschap, door hoog gemelte Syne Vorstelyke Doorlugtigheid is Verkogt en Overgegeven, mitsgaders dat Gy van den Eedt, aan deselve Syne Vorstelyke Doorlugtichheit hier bevorens gedaan, bent ontslagen; maar ook ligtelyk konnen begrypen, dat Wy als nu zyn ontset en beroofd van Onsen Heer, van Ons Hoofd, van Onsen Beschermer.

Let wel, dames en heren, wat de spreker van dit in mineur, maestoso voorge-

dragen moois meende — ik vrees zeer, van bitter weinig! — kan ons koud laten. Wij hebben alleen wel te bedenken, dat hier iemand klaar bewust „het klavier der volksconsciëntie bespeelt,” om met wijlen Dr. Abraham Kuyper te spreken. Zijn gehoor, zoo moet hij hebben geweten, had aan deze inleiding behoefte en hij heeft gehoopt op een gunstige uitwerking, toen hij, alle registers opentrekking, aldus plotseling in majeure vervolgde:

Edoch Mannen en Borghers! laat daarom den Moed niet sacken:

Want siet hier Haar Edele Mogende de Heeren Staaten des Quartiers van Nymegen, als jegenwoordige regtmatige Hooge en Souveraine Overheeren deser Stad en Graefschap, komen Ons, door een plegtige Deputacie uyt het midden van Haar, van sulke voornaame en hoog-aansienlyke Heeren, wederom in Haare magtige Protectie en Bescherminge opneemen; en dit niet alleen, maar deselve verseecken daar en boven, dat Sy U Luyden kragtddadig en rustiglyk sullen Handhaven, Maintineeren, en laten Jouisseeren (genieten – RED.) by en van Uwe oude Regten, Handvesten, Privilegiën, Exemptien en deugdelyke Gewoontens, gelyk de Solemneele Acte, welke ik hier in handen hebbe, en U Luyden soo aanstonds zal voorgelesen worden, wydlopijger kan doen blycken.

Ende by aldien soo plegtige Toesegginge, Beloften, en Confirmatie, tot Uwe gerustheyt nog niet genoeg is; Siet, Mannen en Borghers! de Heeren Haar Ed. Mog. Gecommitteerdens, alhier jegenwoordig, zyn overbodig en bereyt, in den naame van hoog gemelte Heeren Staaten, en in kragte van de authorisatie, by deselve op Haar Edele Mogende verleent, die Acte van Confirmatie nog met solemneelen Eede te sterken en te bevestigen.

Dit was de taal waaraan een verontruste, in traditie opgegroeide burgerij behoefte had om zich weer op haar gemak te voelen. Waarop, zo vervolgt een tijdgenoot, die schreef nog geen vijf jaren, nadat alle smaad en ellende geleden waren, ‘den Drossaerd zich keerde tot Haer Edele Mogende Gecommitterdes, dezelfd vragende, of dat niet Haere intentie en goede geliefte was?’

Dat was het, natuurlijk en Mijnheer de schepenburgemeester schraapte wederom zijn keel en las achtereenvolgens een langen geloofsbrief voor, die wemelde van hooge titels en de acte van bevestiging, op nieuw vol titels „etcetera, etcetera, etcetera,” Toen volgde de plechtige handslag aan hem, als vertegenwoordiger der burgerij, waarbij de nieuwe soeverein beloofde:

„Dat Wy de Borgeren, In- en Op-gesetenen van Stad en Graafschap Culemborg, en een yder van hun in 't besonder, sullen laten by haare Rechten, Privilegiën, en Eenigheden. Belovende de-selve voor te staan en Beschermen, gelyk de voorige Graven en Gravinnen van Culemborg in hun leven gedaan hebben; alle Force en Geweld helpen afkeeren, en voorts alles doen, het geene goede Overheeren hunne Ondersaaten schuldig zyn.”

De zuinig bewaarde oorkonde, waarin dit te lezen staat, ligt nog in het archief der gemeente, maar laat Voet het verhaal verder vertellen! Hij kan het argeloozer dan ik: *„den Heere Drossaerd (zig) wederom keerende tot de vergaarde Borgery, (heeft) dezelve verders aldus aangesprooken:*

Mannen en Borgers! Nu is de tour aen U, zulke solemneele Beloften en goeder-tieren Verzekeringen moet Gy van Uwe kant, met alle schuldpligtigheid, wederom beantwoorden, en Haar Edele Mogende de Heeren Staten des Quartiers van Nymegen, als jegenwoordige Hooge, Wettige en Souveraine Overheeren dezer Stad en Graafschap, daer tegens van Uwe volslage Gehoorsaamheid en volkomen Onderdanigheid verzekeren.

Ik weet, Gy bent ten dien einde alhier t'zammen gekomen en verscheenen: Edog op dat zulks aen Haer Ed. Mog. de Heeren Gecommitteerdens, hier praesent, en de groote meenigte van Toeschouwers, zoo veel meer mag Consteeren; zoo vrage Ik U, of dit niet Uwe intentie en wensch is, en of Gy daer toe niet overboodig en gereed bent?

De Borgery daer op, als uit eenen Mond, geroepen hebbende, van Ja! heeft den Heer Drossaard het Formulier van Eedt mede aen den Scheepen-Borgemeester overhandigt, met verzoek dat het zelve aen de Gemeente wilde distinctelyk opleezen; gelyk by den Scheepen Borgemeester, na voorgaende permissie van Haer Edele Mogende de Heeren Gecommitteerdens gedaen is; zynde van den volgenden inhoud:

Wy Sweeren ende Beloven aen Haere Edele Mogende, de Heeren Staten van Gelderlandt, des Quartiers van Nymegen, als Onze Souveraine, Wettige Overheeren en Regenten, Gehoorsaem ende Getrouw te zyn; Haer Edele Mogende beste te bevorderen, en schade te schutten, naer al Ons vermogen, als Goede, Trouwe Borgers, Ingezetenen en Onderdaanen hunnen Heer schuldig en gehouden zyn te doen.

Zoo Waerlyk moet Ons God helpen.

Na lecture van welken Eedt den Heer Drossaard, zyne Aenspraek hervatende, de Borgerij nogmaals afgevraagt en gezegt heeft: Mannen en Borgers! Bent Gy willig en gereet dezen Eedt af te leggen? Zoo steekt Uwe vingeren op, en roept Ja.

't Een en ander by haer gedaen zynde, heeft den Heer Drossaerd haer vermaent en aengemoedigt, Haer Ed. Mog. toe te juichen, en uit te galmen, gelyk by haer met veel Vreugden en Blymoedigheid eendragtig geschied is:

Vivant de Heeren Staten des Quartiers van Nymegen, als Souveraine Overheeren der Stadt en Graefschap Culemborg.

Als het verslag hier de exacte waarheid spreekt, zal ons geslacht der massabetogers de eer het spreekkoor te hebben geïntroduceerd in de Europese politiek, aan de achttiende eeuw moeten afstaan. Maar in ernst, wat zullen wij tot dit alles zeggen? Het admodiatieplan lag nog op de knieën der goden en men verdronk zijn leed en zijn ongerustheid, in deze stroom van retorica en ook in den veel reëlere inhoud van talloze volle romers, waarmee een ontelbaar aantal gezondheden werd gedronken aan een reeks van schitterende diners, maar daarvan zal ik U, op een sobere avond met kwast en thee, gelijk deze, het verslag sparen!

Het leek mij aardig en wel van pas, aan de velen onder U, die slechts een tweetal maanden geleden, gesteeft, gepruik en gedegend, als hofraden en magistraatspersonen hebben rondgelopen, eens terloops te vertellen, wat voor hoogwaardigheidsbekleders zij hebben verbeeld. Het is voor „VOET” en zijn voorzitter in het bijzonder, een grote voldoening geweest, dat één enkel woord van deze zijde genoeg is gebleken om, nu men de inhuldiging van een nieuwen graaf wilde spelen, niet de keus te doen vallen op den aanvang van een der donkerste perioden van Culemborgs geschiedenis, welke hier van avond in herinnering is gebracht, maar integendeel op haar einde, toen onder graven uit het Huis van Oranje, een gelukkiger tijd mocht aanbreken.⁶

Ik heb gezegd en dank U voor Uw belangstelling en geduld!

⁶ Deze alinea zinspeelt op de viering der veertigjarige regering van H.M. Koningin Wilhelmina te Culemborg in September 1938 met de vertoning van de inhuldiging van stadhouder Willem v als Graaf in 1748; in stede van — gelijk aanvankelijk het voornemen was — een herhaling der plechtigheden van 1720, vanwege de Vereniging Culemborg en Oranje.

